

VASY GÉZA

A műfajteremtő, műfajokat újjáteremtő Illyés

Ha megfontolandónak tartjuk azt az értelmezést, amely szerint a XIX. századot az I. világháború zárta le, a rákövetkezőt pedig 1990 táján a szocialista világrendszer összeomlása, akkor nemcsak azzal szembesülhetünk, hogy a huszadiknak nevezett század jóval rövidebb volt – történelmi korszakként értve – a lehetséges időtartamánál, hanem azt is, hogy ma, 2002-ben már kijelenthető: a huszadik század látványosan távolodik tőlünk. A jelenkor tipikus polgárát, legyen akárhány esztendő, egyre kevésbé foglalkoztatja a már „lezárult” történelmi korszak, s hajlamos balgának tekinteni akár régenvolt önmagát is jelenbeli tudatállapotához képest. E vélekedésében a tömegkommunikáció mellett gyakorta jeles tudósok is megerősítik, ráadásul a hétköznapiok élettapasztalatai is efelé terelhetnek. Nem kell az a huszadik század, amely a világot formálhatónak, emberarcúbbá tehetőnek gondolta, tehát hitt valamiféle haladásban, s valamiképpen abban is, hogy az ember nemcsak önmagáért létezik, hanem – közösségek tagjaként – a többiekért is.

Illyés Gyula ennek a rövid huszadik századnak volt a költője, sokműfajú alkotója, nemzeti intézménnyé váló közszereplője, s elsősorban talán éppen ezért a jelenkornak őrá sincs szüksége. Az idősebb nemzedékek egyes rétegeiben máig hatóan él ugyan munkássága és személyisége, de ott is mind fakulóbban. Fél évszázada része a középiskolai irodalmi tananyag, halála óta a klasszikusoknak kijáró terjedelemben, ám érdemi tanítására nem is mindenhol kerül sor az érettségire készülők számára. Terjedelmes életművéből néhány lapnyit ha elolvassuk a mai fiatalok, s még az egyetemeken magyar szakos hallgatói is inkább pletykák és legendák alapján nyilvánítanak véleményt róla, s így: elutasítót. Társadalomlélektani vizsgálódást igényelne, hogy miként képesek a szellemi-irodalmi életben keletkezett, akár sok-sok évtizedes rágalmak, gyűlölködések máig hatóan befolyásolni a közvéleményt. Mert Illyésről nemcsak azt írták le, hogy nemzeti költő, hogy európai, egyetemes, összegző érvényű a munkássága, nemcsak hazai és külföldi kitüntetésekkel halmozták el (hajszálon múlt, hogy a Nobel-díjat is megkapja), hanem nevezték szélsőjobboldalinak, antiszemitának, fasisztának, fajvédőnek, magyarkodónak, nacionalistának, ugyanakkor szélsőbaloldalinak, kommunistabérencnek, továbbá kétkulacsosnak, ingadozónak, ravaszul taktikusnak. Mondták, hogy börtönben lenne a helye, s bizony 1922-től a hatvanas évek elejéig erre többször is volt esélye, ugyanakkor azt is bűnéül tudták be, hogy egyszer sem került börtönbe. Valóban annyira „ravasz” volt, hogy 1922-ben inkább emigrált a letartóztatás elől, 1944 tavaszán idehaza kezdett bujdosni. 1956 után pedig nyilván annak köszönhetette fizikai értelemben a szabadságot, hogy nem volt kommunista, csak „útítárs”. Mindig „szerencséje volt” – mondogatták ezt is elítélően. S erre az ő reflexiója: annyi rágalmat senkire, talán még Babitsra se szórtak, mint őrá.

Nem kell nekünk Illyés Gyula? Vagy talán mi nem kellünk magunknak? Huszadik századi énünket próbáljuk emlékezetünk, majd génjeinkből is kitörölni? S bár még élnek tovább a rossz legendák, ezért övezi egyre inkább a csönd az Illyés-életművet? Erről a joggal feltételezhető okról azonban nem nagyon szoktunk beszélni. Az Illyés

Gyula halála óta eltelt közel két évtized sokféle írásos és szóbeli megnyilvánulása, ha indokolni próbálta, hogy miért nem kell Illyés Gyula, akkor részben ideológiai-politikai, részben esztétikai érveket hozott fel, legigényesebben pedig össze is kapcsolta a két érvcsoportot. Az ideológiai-politikai indoklás az életmű és az életút részleges, tényeket sokszor nem tudó vagy rosszul értelmező ismeretén alapul. Az olykor zsigeri szintű elutasítás különösen furcsa egy olyan társadalomban, amely valódi bűnösöknek nemcsak megbocsát, hanem valóságos hősöknek hajlamos tekinteni őket. Kádár Jánost például óriási tömegek tartják a mindenkori magyar történelem egyik legnagyobbjának, Illyést ugyanakkor elítélik, mert van néhány fotó, amelyen udvariasan kezét fog a politikussal.

Az esztétikai elutasításnak van egy a normális szellemi életben magától értetődő formája. Mint minden jelentős alkotó, Illyés is egyfajta irodalmi irányt, ízlést képviselt, s a szembeötlően másfajta irányok, poétikai szemléletmódok érthetően nem vonzódtak hozzá. Ez a szembenállás olykor politikai csatározásként jelent meg, mint a harmincas évek népi-urbánus vitáiban, olykor inkább esztétikai kifogásokban, mint az újhollandok Illyés-képében. Ez utóbbiba belejátszott a költő-szerep másfajta felfogása is, s ennek már voltak ideológiai-politikai következményei is.

A kétféle érvrendszert szervesen egységessé a posztmodern felfogás tette. Hirdetői 1970 tájára teszik világtendenciaként a posztmodern korszak kezdetét, s ezzel lényegében nemcsak a huszadik század, hanem a felvilágosodástól addig tartó időszak lezárulását is. E több mint kétszáz éves periódus felbomlása, egyúttal az új korszak előkészítése 1930 táján kezdődött meg, s e későmodern periódus legnagyobb magyar alkotói Szabó Lőrinc és József Attila, bennük fellelhetők preposztmodern jellegzetességek, míg Illyésben nem. Illyés írói munkássága – és nem mellékesen közéleti tevékenysége is – 1920-tól haláláig, 1983-ig ível, életrajzilag tehát átlép a posztmodern korba, de csak úgy, mondják a szigorú bírálók. Még ebben sincs feltétlenül igazuk, abban azonban még kevésbé, hogy egy adott korszakban csak egyetlen féle igazságot hajlandók nemcsak képviselni, hanem elismerni is. Közhely, hogy a XIX. század dereka óta nincs egységesen meghatározó korstílus az európai kultúrában. A XX. század aztán végérvényesen polifonná vált: a régi mellé belépő új nem tette érvénytelenné a régit, amely maga is folytonosan változott, s az új is idővel régivé válhatott. Ez a polifónia a jelenkort is meghatározza, s az értelmes és elfogulatlan olvasó Csoóri Sándor, Marsall László, Ágh István, Bertók László, Tolnai Ottó, Bella István, Nagy Gáspár, Kiss Anna, Rakovszky Zsuzsa költészetét egyaránt érvényesnek tarthatja. S nevezzük társadalmi érdekűnek, közéletinek, elkötelezettnek, szolgálatelvűnek, etikainak, képviselőinek vagy bármi másnak azt az irodalomfelfogást, amelyet Illyés Gyula is a magáénak vallott, nehezen képzelhető el az emberiségnek olyan korszaka, amelyben ennek ne lenne létjogosultsága. Józan ésszel belátható, hogy a legszűkebb jelenkor – a posztmodern tézisekkel ellentétben – nem feleslegessé, hanem éppen nélkülözhetetlenné teszi a képviselői irodalomszemléletet. Azt szokás ugyan mondani, hogy Magyarország már független állam, vannak pártjai és politikusai, nem hárul az írókra az ő feladataik elvégzése. Ám csalóka részigazság ez. Az írókra a politikusok mellett hárul elvégzendő munka. Idősen Illyés többször elmondta a római szekér példázatát: a két kerék a politikai és a szellemi élet, s a szekér csak akkor haladhat jól, helyes irányban, ha mindkét kerék megfelelően, azonos ütemben gördül. A globalizálódó világban célszerű feleleveníteni ezt a példázatot, s belátni, hogy a következő évtizedek legnehezebb feladata magyarságunk megőrzése. Ez nem pusztán az anyanyelvet jelenti, hanem mindent,

ami hozzá köthető. Ha elgondolkozunk azon, hogy nemzeti kulturális örökségünkben mik a legnagyobb értékek, akkor az anyanyelv mellett s azzal szoros kapcsolatban rögtön az irodalmat kell említenünk. A nemzeti lét számára nélkülözhetetlenek ezek az értékek. József Attila mellett szükségünk van Illyés Gyulára, Móricz Zsigmondra, Németh Lászlóra is. S erőt kell gyűjtenünk, hogy tudjunk és merjünk Illyés szemébe nézni.

Az elutasító tárgyalásmódnak abban igaza van, hogy a fiatal írónemzedékben egy ideje nemigen mutatható ki Illyés hatása, követése. En azonban hozzátenném, hogy már József Attiláé sem, a Nyugat első nemzedékének alkotóié sem, sőt Nagy Lászlóé, Pilinszkyé sem. Ez így természetes, egy-egy klasszikust legfeljebb zsenjeikben szoktak a pályakezdők követni. S a kortárs magyar líra a hetvenes évek óta annyira széttartóan vált polifonná, hogy nem nevezhetők meg olyan mesterek, akik különösen komoly hatásúak, gyakorlatilag kikerülhetetlenek a költői inasévekben. Az a tény tehát, hogy Illyés poétikájának nincsenek látványos követői, ellentétben az 1928 utáni mintegy négy évtizeddel, természetes jelenség, nem feltétlenül a posztmodern korszakkal függ össze, ellentétben irodalomfelfogásának visszaszorulásával.

Cáfolhatatlan irodalomtörténeti közhely, hogy Illyés összegző, szintetizáló alkotó, aki különböző irányzatok, olykor élesen ellentétesek metszéspontján állva összebékíti az ellentéteket. Valóban sokféle hatáselem mutatható ki munkásságában, s valóban az aurea mediocritas embere ő. Ez azonban nem jelenti azt, hogy elhárítja a szembesülést a szélsőségekkel, az ellentétekkel. Horatiussal egyetértve a belső szellemi függetlenség megőrzését tekinti Illyés is a legfőbbnek.

El kell fogadnunk a tényt, hogy csönd veszi körül az életművet, valójában azonban mindez csak félig igaz: rendszeres, bár csendes munka folyik a legutóbbi évtizedben is a szakmán belül a feledés ellenében. Az erre hivatott intézmények konferenciákat, kiállításokat rendeznek, a filológusok is dolgoznak, bár talán a kíváncsinosnál lassúbb ütemben, ám a szakirodalom bibliográfiája szépen gyarapodik, s egyes műveknek újabb kiadásai, újabb válogatások is napvilágot látnak. Illyés Gyula tehát jelen van, bár szélárnyékban s félhomályban.

Az, hogy valaki összegző típusú alkotó, azt is szokta jelenteni, hogy nem újító. Nagy művészeknél azonban ez rendre csak megszorításokkal, tendenciaszerűen jelenthető ki. Igen: Illyés Gyula egyszerre kezdeményező és összegző. Lírájának tárgyalásakor elkerülhetetlenül mindig megemlítődik, hogy a húszas-harmincas évek fordulóján a fiatal új-népies irányt ő tette európai látókörvé. Az ugyancsak iskolás közhely, hogy a *Puszták népe* az irodalmi szociográfia mintapéldája. S elismeréssel szokás említeni az Illyés-esszét. Ám még nagyon sok mindenről szó lehetne. Legelőször és legáltalánosabban feltétlenül arról, hogy nincs a magyar irodalomnak még egy jelentős alkotója, akinek életműve ilyen műnemi-műfaji változatosságot mutathatna fel. Illyés a líra mellett az epikában, a drámában is maradandót alkotott, s már az előbbi példák is mutatják: átmeneti műnemi-műfaji formákban is. A legfontosabbakat sorolva: a harmincas években újjáteremtette az elbeszélő költemény látszólag végleg halálra ítélt műfaját (*Három öreg, Ifjúság, Hősökről beszéllek*). Hamarosan megírta *Oroszország* című útirajzát (1934), amelyeket 1945 után a *Franciaországi változatok* és az *Egy falu Dél-Franciaországban* követett, majd kisebb útirajzok sora. Jótollú földrajztudósaink után ő volt az, aki az útirajzot nálunk egyértelműen irodalmi rangra emelte. Tegyük hozzá: máig alig akad egyrangú követője. Petőfi-pályaképéről hasonló mondható el: egyszeri remeklés, s elsőként máig ez ajánlható a költővel alaposabban ismerkedni vágyóknak.

A tanulmánynak olyan változatát teremtette meg, amelyet legszívesebben plebejus eszszének neveznék. Alighanem ebben a műfajban testesült meg a legszemléletesebben Ozora és Párizs, azaz magyarság és európaiság szintézise.

A példákat lehetne még sorolni, de a formális teljességnél talán fontosabb annak megállapítása, hogy az életművet jellemzi a műnem- és műfajkeresés. A romantika és az avantgárd hasonló törekvéseinek ismeretében, de nem azok módján, hanem klasszicizálón. Illyés lírájában sok az epikus jellegzetesség, epikájában a líraiság. A lírikus hajlamos önmaga tárgyias szemléletére, az epikus a lírai vallomásosságra. S bizony sokféle fogalommal kell szembesülnie annak, aki a *Puszták népe* műfaji megnevezését – irodalmi szociográfia – pontosabbá akarja tenni. Az újklasszicizmus elterjedésének éveiben Illyés úgy klasszicizál, hogy soha nem tiszteli a műnemi-műfaji egyenmőséget. Olyan műveket hoz létre, amelyeknek összetettsége teljesen egyéni, s alighanem ezért utánozhatatlan. Olyan művet, mint a *Puszták népe* Illyés is csak egyet írhatott meg.

Az 1945 utáni mintegy két évtized kommunista-bolsevik irodalompolitikája határozottan elvárta a művek agitatív funkciójának érvényesítését. A lírai írásművek nagy része az agitatív-alkalmi költészet fogalmkörébe tartozott, s inkább irománynak bizonyult, mintsem műnek: eluralkodott a sematizmus. Ez az időszak, s ezen belül főként a Rákosi-kor máig hatóan hiteltelenítette az alkalmi költészetet, az agitatív célzatot, pedig ez is az irodalom lehetséges megnyilvánulási módja, amely szerencsés esetben ugyancsak eredményezhet remekművet. Voltaképpen az alkalmi költészet tárgykörébe sorolható a verses útinapló, a riportvers is. Illyéstől ezek a megnyilatkozási formák már a harmincas években sem voltak idegenek. Nem célszerű azonban egybemosnunk a lírai életképet, a helyzetjelentést, az élménybeszámolót a verses útinaplóval, riportverssel. Illyésnek különben is jellegzetes lírai magatartása s így motívuma is az útonlevés, a helyváltoztatás, az eközben szerzett élmények, tapasztalatok számbavétele. Formálisan ilyen úti élmény állóképszerű megörökítése például az *Elégia*, ám ennek semmi köze a riportformához. Utazási vers a *Nem menekülhetsz, A kacsalábonforgó vár* egyaránt, de tárgyiasságuk és személyességük ellenére sem útinaplók vagy riportok. Az utazás motívuma megérdemelné a részletesebb vizsgáldást. Feltehetően összefügg eredete a valóságos életrajzzal: a gyermek- és ifjúkor sok földrajzi helyváltoztatásával, illetve a társadalmi rétegek, osztályok közti helycserékkel, s közben mindegyik látószögének megtapasztalásával. Az úti beszámoló az említett lírai művekben a tragikus társadalmi különbségeket állítja a középpontba.

1945-től, a földosztással kezdődően ezek a feudális gyökerű különbségek csökkenni kezdtek, sőt a diktatúra látványosan csupán két részre osztotta a társadalmat: a renduralkodóira és kiszolgáltatottjaira. Ez utóbbiak közé tartozott az addig nagymértékben tagolt társadalom majdnem minden csoportja a volt arisztokrátiától a proletárig, aki állítólag a hatalmat birtokolta. Illyés Gyula történelemszemléletének lényege kezdettől az igazságosabb társadalom megteremtésének célképzetével függött össze. A túlnyomó többség helyzetét elemezte és érdekeit képviselte, bárkié volt is a politikai hatalom. 1945 előtt nem volt módja a népesség helyzetének javulását megtapasztalni. 1945 reményeket is keltett. (*Megy az eke, Cserepező*), a feladatok rendkívüliségét is tudatosította (*Nem volt elég, Az új nemzetgyűléshez*). Az egyre meghatározóbb súlyú kommunista párt azonban nehezen viselte el a kritikus hangot, s önmagának és programjának tökéletességét szerette volna visszahallani a művészekről. Az irodalmat neveltetési hagyományaik és lehetséges agitatív funkciója következtében politikailag is rendkívül fontosnak tartották, s szerették volna a maguk képére formálni az író-társadalmat. Külö-

nösen fontosnak gondolták Illyés Gyula megnyerését, hiszen e különösen nagy hatású író nyilvánvalóan sokakat hozhatott volna magával. Illyés azonban nem volt kommunista és nem is vált soha azzá. A Nemzeti Parasztpárt országgyűlési képviselője, s 1946 tavaszán történő visszalépéséig egyik vezetője is, aki nem pártjának a kommunistákkal történő összeolvadásáért, hanem az önálló arculat megőrzéséért küzdött. Ennek következtében Illyés magatartását és munkásságát mind több kritika érte az egyre türelmetlenebb kommunisták részéről. Illyés okkal gondolhatta, hogy a magyar társadalom demokratikus változásai nem csak a kommunistáknak köszönhetőek, sőt elsősorban nem nekik, s hogy a magyar társadalom 1945 után polgári demokráciát akar és nem szovjet rendszert. Ugyanakkor azt is be kellett látnia, hogy a magyarság változatlanul történelmi kényszerhelyzetben él: a szűkös lehetőségek között kell megpróbálni jobbra fordítani sorsunkat. Ezt ő maga sem emigrációval, sem a teljeskörű belső emigrációval nem segíthette volna. A távolságtartó és korlátozott jelenlét bizonyult az egyetlen járható útnak. 1949 és 1965 között azonban ezt is ki kellett érdemelni, magyarán olyan gesztusokra volt szükség, amelyeket egyetértésnek lehetett magyarázni. Illyéstől ugyanis folytonosan azt várták el, már 1946-tól, hogy foglaljon állást az új világ kommunistái mellett. Az ő megnyilatkozásai azonban nem a párt, hanem a nép melletti kiállások. Mivel azonban a kor közhelyei e két fogalmat azonosítóan is használták, egy kis jóakarattal elfogadhatónak bizonyultak ezek az Illyés-féle színvallások.

Az 1947 és 1965 közötti időszak igazi nagy közéleti verse természetesen az *Egy mondat a zsarnokságról*, amely 1950 helyett csak 1956-ban jelenhetett meg, aztán nagyon sokáig ismét tilalmassá vált, továbbá a képes beszédű *Bartók* 1955-ből. Ezek nem alkalmi versek, bár a *Bartók* formálisan a halál tizedik évfordulójára készült, s a hatalom nagy ellenszenvvel fogadta. Illyés és a hatalom ezidőbeli kapcsolata, továbbá a műfajmegújítás szempontjából néhány verses útinapló, riportvers érdemel kitüntetett figyelmet. 1947-től a *Tizenkét nap Bulgáriában*, 1951-ből *Az építőkhöz* és 1963-ból a *Mozgó világ*. Mindhárom mű elismeri az 1945 utáni pozitív társadalmi változások jelentőségét, ugyanakkor mindegyik hangsúlyosan a dolgozó embert állítja a középpontba, s a javulást az ő munkájuk eredményének tudja, nem a párténak.

Tizenkét nap egy idegen országban kevés ahhoz, hogy az ember alaposabb ismereteket szerezzen, főleg ha nem ismeri a nyelvet. Illyés azonban rokonokhoz utazik. Nem nyelvi értelemben, hanem a nemzeti-népi sorsra gondolva, s még tágabban arra, hogy mindnyájan emberek vagyunk. Az egyes emberektől, a parasztoktól, építőmunkásoktól így jutunk el a bolgár népig, párhuzamként a magyarokig, a franciákig, vagyis végezetül a legáltalánosabbig: az emberiségig.

Minderről lehetne útirajzban, még komolyabban esszében is írni, s talán kevésbé alkalmas a lírába is átcsapó versforma. Az idő azonban Illyés műfajválasztását igazolta. A riport egyike a legműveltebb műfajoknak. E versek riportszerűek, de maradandóak. A 27 részből álló ciklus később a *Próza útinapló versben* műfaji megnevezést kapta, de helye nem az útirajzok, hanem a lírai művek gyűjteményében van. Néhol valóban feltűnően prózai a szöveg, de ez szándékos és korántsem új eljárás Illyésnél: a tárgyias líra megújításának egyik eszköze. Máshol viszont feltűnő a líraiság meghatározó volta. A *Csucsuliga* teljes egészében ilyen.

Az utazóra az 1947-es jelen történelemtudatos szemlélete jellemző. A szemlélet derűs és optimista. Nem azért, mert minden tökéletes, hanem azért, mert lezárult egy rossz múlt, s a jelek szerint a társadalom egy lényegesen tökéletesebb világ felé halad. Ez az optimizmus azonban mértéktartó. Elsősorban nem az anyagi javak gyarapodá-

sára figyel az utazó, hanem a társadalmi és erkölcsi értékekre. A ciklus gondolati alapja a Nagy Francia Forradalom hármasszója: szabadság, egyenlőség, testvériség. A költő abban reménykedik, hogy a II. világháború szörnyűségei után egy sokkal jobb korszak köszönt Európa népeire, s ebben Közép- és Kelet-Európa is beléphet egy még a nyugatinál is igazibb demokrácia világába, ahol minden ember valóban szabad lesz, ahol egyenlő jogokkal fog rendelkezni, ahol az emberség lesz a jellemző, s ahol valóban otthon érezhetjük magunkat. Illyés egy valódi népi demokrácia ígérését látta meg Bulgáriában. Ezért dicsérhette és feddhetette is meg egyúttal őt e munkájáért Lukács György *A népi irodalom múltja és jelene* című összefoglaló áttekintésében, azt írván, hogy ez a mű „a bolgár paraszti új demokrácia dicsénete. De itt is felmerül az a kérdés: miért kellett Illyésnek Bulgáriába utaznia, hogy vallomást tegyen a népi demokrácia mellett?” S Lukács még szelíden fogalmazott Horváth Márton vagy Révai József megnyilatkozásaihoz képest.

A magyar írók első kongresszusa 1951 áprilisának végén ülésezett. Az ezidőben szokásos rendkívül hosszadalmas megnyitó, üdvözlő beszédek, beszámoló előadás után elsőként között kapott szót egy verseskötetig soha el nem jutó fiatalember, aki elmondta, hogy milyen nagy hatással voltak rá Illyés művei, s mennyire bántja, hogy a mester most hallgat: „azt hiszem az egész dolgozó nép nevében mondhatom, csalódtunk Illyés Gyulában. A sztálini Vörös Hadsereg szétzúzta a fasiszta elnyomókat, a Kommunista Párt felosztotta a földeket, országunk hatalmas barátra talált a kommunizmust építő Szovjetunióban a testvéri népi demokráciák oldalán. De Illyés Gyulának nincs ehhez szava. (...) Kérem Illyés Gyulát, válaszoljon nekem itt a Kongresszuson, vagy írásban az egész nép előtt, mi a véleménye pl. a termelőszövetkezeti mozgalomról, a csatornázásról, vagy tervünk büszkeségéről, a Dunai Vasműről?”

Az ifjú titán után aznap már csak egyetlen hozzászólóra volt idő. Másnap Illyés Gyula is szót kért és kapott. Előadta, hogy napokkal ezelőtt kezdte eltervezni hozzászólását. A hazafiságról kívánt beszélni, s arról, hogy „valaminek az időszerűségét végső fokon a holnap dönti el. Nem tud korszerű lenni az, aki a jelenben nem látja meg a jövő elemeit. De ismernie kell benne, meg kell látnia a múlt elemeit is.” Majd egynapos országjárásra indult két íróársával, többek közt Dunapentelét, a vasmű építkezését keresték fel. S ahelyett, hogy tapasztalatait a hozzászólás tervezetébe építette volna be, „az útiélmény hatása alatt az elmélet folytatása helyett, szinte szándékomon kívül verset kezdtem írni”. S felolvasta a nem végleges formájának mondott verset. *Az építőkhez* valóban riportvers, s még az is feltételezhető, hogy formáját a közgyűlés első és második napja közötti éjszakán nyerte el. Ekkor már hónapok óta készen volt az *Egy mondat a zsarnokságról*, de nyilvánosan elmondhatatlanul. *Az építőkhez* azért keletkezett, hogy elmondható módon fejezze ki aggodalmát a művész. E vers nemcsak a bármely politikai rendszerben pozitív jelentésű építkezésről, otthonok és munkahelyek megteremtéséről szól, hanem nyíltan arról is, hogy „Kettős küzdelem / hősei az új épületeken, / rajtatok / fordul meg: börtönt rakjatok / vagy bástyát, jól vigyázzatok!” A korszakra igencsak jellemző, hogy e szövegrész – nyilvánvaló szerkesztői-cenzori közbeavatkozással – 1967-ig mindig „sajtóhibával” jelent meg: a fordul ígét múltidejűvé változtatva. Ez is jelzi, hogy a hatalom megérezte e szöveg veszélyességét. De megmaradhatott a vers jóslatszerű, pedig csupán történelemismeretről tanúszkodó zárlata:

állványok, frissen fölrakott falak,
 ez az alap
 a lépcső, melyen ember-sorba lép
 végre a nép;
 állványok, frissen fölrakott falak,
 a kitagadt
 tömeg ezen át leli meg magát,
 így lel hazát;
 állványok, frissen fölrakott falak –
 leomlanak
 bálványok, trónok, égi-földi szentek,
 de nem amit a munka megteremtett.

Terjedelmes és utolsóként elhangzó hozzászólásában Révai József elismerte ugyan a vers lefegyverző voltát, de azonnal kételyeit is hangoztatta, vitatva egyrészt Illyésnek az időszerűségről elmondott szavait, másrészt kitérve a vele kapcsolatban már évek óta emlegetett gondra: „A baj az, úgy hiszem, hogy Illyésnél valóban van valami »kettős kötöttség«. Az egyik: kötöttség bizonyos barátokhoz, akiktől nem tud megválni, annak ellenére, hogy ezek a barátok a szocializmust építő népnek hátat fordítanak. A másik kötöttség: Illyés Gyula kötöttsége a magyar dolgozó néphez. (...) Harcolunk Illyés Gyuláért. Harcoltunk és harcolunk elsősorban akkor, amikor szókimondóan megmondjuk neki az igazat és keményen bíráljuk.” Ez a verses útinapló sem tudta elkábitani az éber bolsevikokat, Illyés csupán egy kutyaszorító helyzetből vághatta frapánsan ki magát. S nyilván akadtak a közgyűlésnek olyan résztvevői, a versnek később olyan olvasói (bekerült a Hét évszázad magyar verseinek még ugyanabban az évben megjelenő legelső válogatásába is), akik megértették a szöveg kettősségét, az elfogadást és az elutasítást is. E verssel lényegileg egyidős lehet a hosszú évek óta figyelemre nem méltatott Télvégi szél is (megjelent a Csillag 1952. januári számában). E felfokozottan komor hangulatú vers szerint

Minden nóta azt mondja, mit
 belegondolsz –
 ki vezényli ezt a zengést,
 nem a vak sors!
 Jégtörő szél, akárhogy is
 muzsikálsz,
 minden nép egy szót írt rá, a
 szabadságot.

A szöveg figyelmes olvasata alapján belátható, hogy a szabadság itt nem létezőként, hanem, eljövendőként, várva vártként tűnik fel a zsarnokság kimondhatatlanságának éveiben.

A Télvégi szél indulószzerű dal, Az építőkhöz riportvers. Egyik sem tartozik a lírai életmű legnagyobb teljesítményei közé, de mindegyik nélkülözhetetlenül fontos: a ki-

mondhatatlant közli mégis. A Rákosi-kor egészében éppen ez volt Illyés egyik leg-súlyosabb alkotói gondja, miként ezt a Bartók oly érzékletesen meg is jeleníti.

Kimondani 1956 után se lehetett sok mindent. Azt sem, hogy 56 októberében forradalom és szabadságharc volt, s erről Illyés is meg volt győződve. Az ő 1956 utáni hallgatása még összetettebb jelenség, mint az ötvenes évek eleji. Egészségileg olyan súlyos állapotba került, annyira depresszióssá vált, hogy többhetes altatókúrán kellett résztvennie. S mire néhány év után összegyűlt kötetnyi verse, elkészült drámája, azokat visszakapta kiadótól, színháztól. Amit Révaiék hangoztattak, az volt továbbra is a vád: Illyés nem áll a dolgozó nép, értsd: a bolsevik párt és politikája mellé. Határozott óhajja kezdett válni, hogy írja meg a Puszták népe folytatását: a téeszekbe seregülő dolgozó parasztság nagyszerű életét. Alkotáslélektani szempontból is abszurd volt ez az elképzelés, hiszen Illyésnek nem lehettek alapos élményei és tapasztalatai az 1948 utáni falusi világról, ezt már nem tudta volna olyan fokú azonosulással megírni. Ehhez képest másodrendű kérdés, hogy nem is foglalkoztatta és főképp nem szocreál módon a termelőszövetkezetek élete.

Igazából kitérni azonban nem lehetett, s mivel az alkotó a publikációs zárlatba is már kezdett belebetegedni, megpróbált – továbbra is a maga módján – megfelelni a hivatalos kíváncságnak. Négy évi szünet után 1960 márciusában készült – készülhetett – vele egy interjú. (Ekkor már nyilván eldöntött tény volt az április 1-jén közzétett részleges politikai közkegyelemről szóló rendelet.) Az interjúban kijelenti, hogy nem áll szemben a rendszerrel, hogy szocialista. Közli azt is, hogy „Meg akarom írni a Puszták népe második kötetét. Már az útiter is kész, hogy bejárjam a régi pusztákat, melyek közül nem egy – így szülőpusztám is – egyszerűen eltűnt a föld színéről, helyén újonnan épült falu áll.” Egy 1961 nyári rádióbeszélgetésben arról számolt be, hogy három részesre tervezi a folytatást, s az első része már el is készült, ennek lett aztán a megjelenéskor *Ebéd a kastélyban* a címe (1962). A nyilatkozat szerint „az első rész a volt grófok mai életéről szól, az egész korszak átváltásáról, a második rész pedig arról, amikor a pusztaiak a gazdaság-élet felé tendáltak, és úgy rendezkedtek be, a harmadik rész meg a közösségi életforma felé való haladás.” Ez a második két rész soha nem készült el, bár szinte biztos, hogy az *Élet és Irodalom* lapjain 1960 derekán két folytatásban megjelent *Mozgó világ* című elbeszélés, amelyben egy dunántúli pusztát éppen elér a II. világháború frontja, a második rész indító jelenete lehet. Elkészült viszont a prózai mű harmadik része helyett a *Mozgó Világ* 15 részes versciklusa (egészében először az *Új Írás* 1963 áprilisi számában jelent meg.) Természetesnek vehetjük, hogy miután elkezdett a szellemi élet is konszolidálódni a hatvanas évek elején, s 1961-től Illyésnek is kötetei jelenhettek meg, bár erősen megcenzúrázva, már nem kellett fontosnak tartania a számára korábban előírt kötelező írásbeli feladatot. A *Mozgó világ* versciklusa már nem a gúszbakötöttség verse, hanem a viszonylagos felszabadultságé.

Ez is riportvers, alaptörténete valóságos.

Illyés 1960 áprilisában járt szűkebb szülőföldjén, s ez alkalommal agitálni-kérlelni kezdték őt: írjon már ő is az érdekében, hogy végre elvezessék hozzájuk a villanyt. Ezt írta meg játékosan a *Hasznos akarat* című versben (Legyen a költő hasznos akarat címmel jelent meg a *Kortárs* 1960. júliusi számában). A versre valóban fölfigyelt a megyei vezetés, s ha nem is azonnal, 1962 november negyedikére kigyúlt a villany Rácegrespusztán. Ebből az alkalomból ünnepséget rendeztek, s erre meghívták Illyést és családját is. E látogatás leírása és reflektálása a *Mozgó világ*. Középpontjában a régi puszták és az új falu szembeállítása áll, s ez különösen szemléletes azért lehet, mert

a régi épületeket – beleértve a költő szülőházát is – lebontották, azonban minden használható anyagot beleépítettek az újakba. A múlt tehát tégláival is ott van a jelenben, a jövő lehetőségeit pedig a frissen kigyúló villanyfény jelzi, egészen konkrétan a rádió, a mozi, a televízió említésével. Nemcsak a költő-vendég, hanem a falu lakóinak döntő többsége is jól emlékszik még a régi pusztai életszínvonalra, s arra, hogy a reménység abban az időben még csak egy roskadozó, faluszéli zsellérházba való továbbjutás lehetett. Az életminőség javulása tehát valóban látványos, és ezért okkal ünnepelhető. A ciklus alaphangja játékoságba oltottan ünnepies, a szeretetteljesség, a mosolygás hatja át a reflexiókat. Ezt színezi az az irónia, amely egyrészt magára a vendére irányul, másrészt azokra a messze, a fővárosban lévő politikai-szellemi erőkre, amelyek rossz híret költik manapság is az alkotónak. Már az I. részben beidéződik az ünnepi beszéd „szólama”: a vendég „kis pusztánk érdemes szülötte”. A 2. rész név szerint említi a francia barátokat, akik levélben hívják őt „meddig várjunk, gyere!”. Csak a korszak ismerete teheti világossá, hogy azidőben elsősorban nem magán Illyésen múltott, hogy mikor utazhat Párizsba. A 10. részben nyíltan szóba kerülnek az évek során Illyést érő sérelmek. A rádión keresztül

Egy s más idáig elvetődhet.

*Orrhangtól tudósi előadás,
mint árulom
el éppen őket,
kifogyván szivemből a mersz.*

*Akadémikus méltatás,
hogy mi a vers.*

A Mozgó világ a pusztai világ változásai mellett a költői személyiségevel is számot vet. Nyilván ez is válasz az őt ért vádakra. Rácegrespusztán, ahol szinte mindenki ismerős, Illyés teljesen otthon érezheti magát, ugyanakkor mindenki számára nyilvánvaló, hogy az emberek és sorsaik nem egyformán változtak az évtizedek során. Pontos a paradox önmeghatározás: „Más lettem s mégse más!” S aki fél évszázada gyermekként távozott el a pusztáról, most éppen hatvan évesen már gyermekének nevezheti, pontosabban lányának a pusztát, akit-amelyet kézenfogva vezethet egy még emberibb világba.

Mire az 1965-ös Dólt vitorla című kötetben is megjelent a Mozgó világ, a kritikusok már közismert és reprezentatív műként hivatkoztak rá. A következő esztendőben a Hét évszázad magyar verseinek harmadik kiadása bő száz oldalt szentelt Illyésnek, s az anyag záródarabja ez a ciklus lett. A túlértékelés olykor talán éppen Illyés érdekében történt, hiszen azért ez a ciklus nem tekinthető az életmű kiemelkedő darabjának, bár jelentősége többértű. A hetvenes években már kevésbé emlegették, s maga Illyés sem vette be az egyetlen általa szerkesztett versválogatásokba (Konok kikelet, 1981). Tüskés Tibor a Dólt vitorla egyik kiemelkedő darabjaként tárgyalta e munkát (1983), Izsák József (1986) és Tamás Attila (1989) monográfiája azonban már egyáltalán nem foglalkozott vele.

Az útinapló-, a riportversek talán nélkülözhetők lettek volna az 1945 utáni pályán, ha nincs diktatúra, ha az irodalompolitika nem oly kegyetlen, s ha Illyésnek, mint nemzeti költőnek nincs kiiktathatatlan felelősségtudata: minden körülmények között képviselnie kell a magyarság igazi érdekeit. A megbélyegzettségéből, az elhallgatottságból jelentettek kiutat ezek a munkák, amelyek így lehetővé tették azt is, hogy Az építőkhöz után ne csak elkészülhessen, hanem színre is kerülhessen a Fáklyaláng, amely Kossuth igazának hirdetésével szabadságharcra buzdít, majd a Dózsa György, amely még nyíltabban hirdeti az ellenállást, az idegen hatalom kiűzését az országból. S logikus az összefüggés a Mozgó Világ publikálása és Illyés további helyzetének alakulása között is. E ciklussal formálisan letudhatta azt a kötelezettségét, hogy írja meg a puszták lakóinak jelenkori szociográfiáját. Amit erről ő mondani tudott és akart, az benne van e versorozatban. S itt is kizárólag a dolgozó emberekről esik szó, nem a hatalom nagyszerűségéről. Otthonaikat, életformájukat mutatja be, s nem a termelőségvetkezett. Az időben mindenki úgy értelmezte az életminőség javulását, hogy az a szocializmusnak köszönhető. Pedig pusztán egy még mindig késlekedő és csupán részleges polgárosodásról volt szó. Illyés mindhárom riportversében a népet, a dolgozó egyszerű embereket állítja a középpontba, az ő teremtmény erejüket dicséri. Ezekbe a művekbe ezért nem lehetett belekötni, bár a vezető erőről, a pártról szó sem esik. A kényszerítő politikai helyzet, az írói célkitűzés és a szerencsésen megtalált műfaj egyidejűségének köszönhető, hogy Az építőkhöz és a Mozgó világ jelentősége nem korlátozódik az írói pályára, hanem átsugárzik a korszak egészére. S még tovább is, hiszen Mozgó Világ címmel indult meg 1971-ben a fiatal írók almanachja, majd 1975 decemberében folyóirata, amely 1983-ig, betiltásáig Illyés társadalomkritikai szemléletének jogos örököséként létezett.

